

СТОРИНКА МОЛОДОГО ДОСЛІДНИКА

УДК 94(4-11)''10/12'':904:27-524

Ілля ТИМЧУК

ПОШИРЕННЯ ПРЕДМЕТІВ КУЛЬТОВОЇ СИМВОЛІКИ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті автор розглядає поширення предметів християнської культової символіки на території Східної Європи. Особливу увагу у розвідці приділено взаємозв'язкам та взаємовпливам середньовічного населення даного регіону в контексті поширення предметів сакральної пластики.

Ключові слова: Східна Європа, культова символіка, хрести-релікварії, християнство.

Ілля ТИМЧУК

РАСПОСТРАНЕНИЕ ПРЕДМЕТОВ КУЛЬТОВОЙ СИМВОЛИКИ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье автор рассматривает распространение предметов христианской культовой символіки на территории Восточной Европы. Отдельное внимание в разведке уделено взаимосвязям и взаимовлияниям средневекового населения даного региона с соседними государственными образованиями в контексте распространения предметов сакральной пластики.

Ключевые слова: Восточная Европа, культовая символіка, кресты-реликварии, христианство.

Ілля ТИМЧУК

EXTENSION OBJECTS ICONIC SYMBOLS IN EASTERN EUROPE

The article examines the distribution of Christian religious symbolism of objects in Eastern Europe. Special attention is given to exploring the relationship and mutual influence of ancient populations with neighboring governmental entities in the context of sacred objects plastics.

Keywords: Eastern Europe, religious symbols, crosses-relikvaries, christianity.

Одним із найактуальніших питань на сьогодні, у час відродження і збільшення впливу на життя суспільства релігії, християнських цінностей, є питання поширення предметів культової символіки на теренах Східної Європи. Значної актуальності набирає встановлення з погляду історика, який займається проблемами релігії, значення і ролі християнства у духовному житті українського народу, зокрема у формуванні самобутньої народної культури із архаїчними витоками і виразними християнськими формами і забарвленням. Саме поширення предметів християнської культової пластики дало еволюційний поштовх до поширення християнства загалом. І одним із яскравих внесків християнської культової традиції в європейську

християнську культуру загалом було поширення предметів християнської культової символіки, реакція в тих чи інших середньовічних країнах Центрально-Східної Європи на утвердження християнства, побутування і культ предметів дрібної пластики, зокрема хрестів-енколпіїв, які з'явилися ще у ранньому середньовіччі і залишалися об'єктами вшанування і в наступні епохи.

Загалом, питанню поширення християнства на теренах Центрально-Східної Європи присвячена доволі значна кількість літератури. Та деякі питання залишаються досі невирішеними. Християнським старожитностям і предметам культового мистецтва загалом приділена значна увага з боку представників різних суміжних гуманітарних дисциплін: археологів, істориків релігії, мистецтвознавців [2; 11; 12; 14; 16]. Хотілося б відзначити публікації та дослідження знахідок хрестів-енколпіїв протягом останнього десятиліття на середньовічних пам'ятках Східної Європи та окремих українських земель [16; 22, с. 406-445], зокрема й Буковини [16]. Порівняно менше уваги приділялося дослідженню проникнення хрестів-релікваріїв на ту чи іншу територію, зокрема актуальним є і залишається питання побутування енколпіїв на території Великоморавської держави, Першого Болгарського царства, Польської держави. Тому метою даної статті є характеристика та аналіз шляхів поширення та еволюції предметів християнської культової символіки на території Центрально-Східної Європи, побутування цих предметів християнського культу в народній духовній традиції тих чи інших народів.

Протягом VIII-XI ст. в слов'янських народів відбувається реформування язичницьких культів, що було пов'язано зі зміною в їх світогляді. Виникає необхідність створення „божественної” ієрархії, яка б відображала зміни, що відбувалися у слов'янському суспільстві, тобто узаконення соціальної диференціації [4, с. 95-96].

Слов'янські держави знаходилися в орбіті дипломатії Візантійської імперії, адже дані країни становили небезпеку кордонам імперії. Одним із методів контролю над слов'янськими державами стає їх залучення до візантійської культури шляхом запровадження християнства [1, с. 53-65].

Про перехід населення Східної Європи до християнської релігії свідчить поступовий перехід від обряду трупоспалення до обряду трупопокладення. Зміна в поховальному обряді настає уже в IX ст., а на рубежі X-XI ст. практика повної відмови від язичницьких ритуальних спалень стає нормою, зокрема, у великих міських центрах Київської Русі [10, с. 34]. Однак, у південних землях Польщі, що потрапили під владу чеських князів християн Пржемысловичів, в X ст. в сільській місцевості аж до XI ст. зберігся язичницький обряд кремації [22, с. 406-410]. Існування обряду трупопокладення не було пов'язане з процесом християнізації, адже місцеве населення запозичило пізньоантичні традиції [11, с. 48-63]. Не менш важливими є також свідчення про поширення християнства на території Прутсько-Дністровського межиріччя. Зокрема, серед виявлених на землях регіону археологічних матеріалів на пам'ятках

І тис. н.е. на особливу увагу заслуговують предмети, на яких знаходяться символи, які можна пов'язати з християнством. До них відносяться кам'яна форма для виготовлення триєдиного хрестика та пряслице з трьома хрестоподібними графіті, які трапилися під час дослідження поселення черняхівської культури у с. Чорнівка. Знахідки відносяться до пізньочерняхівського шару пам'ятки і засвідчують, на думку автора розкопок В. Войнаровського, на існування ранньохристиянських вірувань та символіки серед місцевого населення [16, с. 16]. Разом із тим існують інші категорії знахідок в регіоні, які свідчать про проникнення окремих християнських атрибутів та символів до місцевих жителів. Маються на увазі матеріали із слов'янського поселення Рашків, де трапилися знахідки: фрагмент невеликого срібного хрестика, прикрашеного циркульним орнаментом, і бронзова підвіска із свастикою. Обидва предмети пов'язуються з християнством і використовувалися, найвірогідніше, як амулети-обереги [16, с. 17-18].

Арабський письменник Ібн Хордадбех повідомляє, що руські купці видавали себе за християн, для того, щоб сплачувати податок „поголовний” [7, с. 46-67]. Таким чином, в Київській Русі сформувався прошарок людей з „проміжним” релігійним статусом, про що свідчать матеріали археологічних досліджень, за якими зафіксовано в язичницьких поховальних комплексах предметів християнського культури [3, с. 8].

В 350-400 рр. проходить християнізація готського населення Подунав'я. В першій половині VI ст. на даній території з'являються пряжки із зображенням хреста на прямокутному щиті. Вони розглядаються як німецький імпорт, а їх поява пов'язується з подіями 527-534 рр., коли імператор Юстиніан (527-565) відправляє на Босфор армійський контингент етнічних готів із Подунав'я [12].

Наприкінці VIII – на початку IX ст. руси здійснили походи на південне узбережжя Криму та малоазійські провінції Візантії [19, с. 58]. В даний період в джерелах з'являються згадки про прийняття християнства представниками східнослов'янських дружин. За повідомленням „Житія св. Стефана Сурозького”, на кримське узбережжя напала велика слов'янська рать на чолі з князем Бравліном, яка захопила місто Сурож і пограбувала його мешканців. Під час нападу Бравлін захворів і одужав після укладення договору з греками та прийняття хрещення [5, с. 95-96]. Приймавши хрещення, князь відмовився від поклоніння гаям і лукам, що відповідає світогляду слов'ян Східної Європи [5, с. 96].

В середині IX ст. важливою для поширення християнства стає діяльність грецьких місіонерів Кирила та Мефодія у Великоморавській державі. Вони створили напрямок у християнській релігії, який передбачав можливість богослужіння національними мовами, демократичний характер взаємин між національними церквами, чим істотно відрізнялося від ортодоксального візантійського православ'я. В XI ст. під релігійно-ідеологічний вплив Великоморавської держави потрапляють волиняни і хорвати [6].

Ставши складовою Візантійської імперії, слов'яни беруть активну участь в політичному і соціальному житті імперії та потрапляють в залежність від „Ромейської імперії” [19, с. 54-78].

Найдавнішими християнськими пам'ятками на території Русі є фризські глечики, які походять з Північної Європи і пов'язані з місцією святого Ангарія єпископа Гамбурзького (830-850). Посуд специфічної форми з орнаментом із срібної фольги з християнськими символами мав богослужбне призначення. В кургані № 11 могильника Плакун в Старій Ладозі знайдено поховання, яке датується останньою чвертю XI ст. – поховання в камері. На думку А. Мусіна, це найдавніше камерне поховання на Русі і одне з найперших трупопокладень давньоруського періоду. Камерний обряд виник у Північній Європі як реакція місцевої християнізованої знаті на культурний тиск Каролінзької імперії. З появою обряду трупопокладення розпочинається розповсюдження християнської символіки в межах єдиного некрополя, який представляв поховання єдиного колективу [14].

В процесі християнізації Східної Європи набувають поширення хрести і хрестоподібні накладки із листового срібла та бронзи. Знайдено 31 екземпляр. Датуються дані пам'ятки серединою X – третьою чвертю XI ст. і знайдені при дослідженні дружинних некрополів, торгово-ремісничих поселень і могильників військових гарнізонів. Аналогії даних хрестів знайдені в похованнях франкської та алеманської знаті епохи Меровінгів (VI-VII ст.), де знайдені хрести із золотої і срібної фольги, зашиті на саван [2, с. 166-131].

У похованнях срібні хрести знаходяться поряд із зброєю, кінською упряжжю, дерев'яними чашами, скандинавськими фібулами, арабськими монетами. Це свідчить про високий соціальний рівень поховань. Поєднання зброї і хреста в похованнях є характерним для ранніх етапів християнізації народів Європи і свідчать про формування психології перших християн як „дружини Господа” [14].

В XI-XIII ст. поховання з хрестами становлять не більше 3%. Отже, звичай покладання хреста в могилу був характерним для раннього етапу християнізації Русі, а з початком існування регулярної церковної організації він зникає [3, с. 8].

Окрему групу культової символіки становлять візантійські монети-підвіски із зображенням хреста і християнських правителів. Всього на території Київської Русі відомо 49 монет із 43 поховань [9, с. 88].

Наступну групу культової символіки Східної Європи становлять хрести-релікварії (енколпіони). Однак високий ступінь їх своєрідності при відсутності в багатьох випадках прямих аналогів у візантійській культурі вимагає спеціального аналізу з метою висвітлення шляхів формування їх іконографічних основ [9, с. 92].

Концепція виникнення і функціонального розвитку предметів християнського культу, розроблена Г. Магуаером, може бути охарактеризована як «магіко-превентивна». Не виключаючи функції екзорцизму, автор пропонує бачити в символіці і зображувальних мотивах зміст „ув'язнення

демонів, яке передувало їх проникнення в житло християнина або душу”. Вищезазначені концепції є досить продуктивними, однак вони сильно прив’язані до писемних джерел і відірвані від археологічних джерел. Артефакти використовуються як ілюстрований ряд, практично без відокремлення географічного і хронологічного характеру.

У XI ст. на Нижньому Дунаї розпочинають серійно виготовляти нагрудні хрести із закругленими кінцями. Форма нагрудного хреста із закругленими кінцями у візантійському світі простежується з VI-VII ст. Поява на території Київської Русі хрестів-релікваріїв із зображенням Розп’яття датується кінцем X – початком XI ст., тобто початковим етапом офіційного прийняття християнства [19, с. 34-58]. Це так звані хрести „з грубим зображенням Розп’яття”, представлені значною кількістю знахідок – більше 40 екземплярів, за останніми підрахунками А.Е.Мусіна [14].

В науковій літературі існує стереотип відносно раннього і широкого розповсюдження традицій носіння натільного хреста у Візантії, в цілому без конкретних дат, так і без розгорнутих підтверджень. Мабуть, даний стереотип сформувався завдяки посиланню на сучасну практику християнського суспільства. Традиційно вважається, що вперше в писемних пам’ятниках натільний хрест згадується в 387 р. в Житії блаженної Макріни.

Найдавніше із достовірних свідчень агіографічної писемності про повсякденне носіння хрестів, як звичайне явище, відноситься до 620-х років і міститься в Житії св. Іоанна Милостивого, яке було складено Леонтієм Кіпрським в 641-642 рр. Мова йде про одне із посмертних чудес, здійснених св. Іоанном Милостивим в Олександрії. Його колишній келійник Захарія, якому святий перед смертю пообіцяв, що той ні в чому не буде знати потреби, віддає бідному свій срібний хрестик. Незважаючи на критику творчого методу Леонтія і деякі хронологічні невідповідності, сам епізод є досить характерним для описаної епохи.

Найбільший інтерес представляє хрест з іконографією Розп’ятого Христа, зображеного з прямо поставленою головою і одягнутого в коротку туніку, перехвачену поясом, з паралельними складками, розташованими від пояса вниз, або стегневою пов’язкою.

Нечисленні знахідки таких хрестів датуються X-XII ст. і походять з території Сербії і Чорногорії (Ніш, Задара і 2 екземпляри невідомого походження), Болгарії (Кирджалі), Румунії (Берос) і з Херсонеса. Зокрема, на хресті із Румунії, який представляє більш пізню відливку за зразком, Христос зображений зі схиленою головою. В Белградському музеї зберігається і мініатюрний хрест-релікварій даного типу хрестів невідомого походження, який являється мабуть, їх мініатюрною реплікою (із зменшеною іконографією). Особливість даного хреста в тому, що в зображенні Христа можна простежити, окрім характерного складчастого одягу, ще і хрестоподібну перев’язку на грудях [22, с. 415-420]. Співставлення іконографії розп’ятого Христа на хрестах із Задра, Ніша з Великоморавськими Розп’яттями отримуємо ряд спільних ознак, по-перше, спільність в положенні голови

Христа, по-друге, спільність із зображенням одіяння Христа на одному із мікульчицьких хрестів. Майстри, які виготовляли мікульчицькі хрести, безперечно, орієнтувалися на візантійські зразки, і в той же час перебували під впливом західних традицій, які виходили, можливо, із Зальцбурга, Пассау або північно-італійських земель [22, с. 413-423].

Чи є поява в X ст. хрестів-релікваріїв, подібних Хресту із Задра, результатом збереження неперервної (з другої половини IX ст.) традиції в Середньому Подунав'ї, чи наслідком нових західних імпульсів, поки стверджувати важко. Дослідники фіксують паралельне існування в епоху Першого Болгарського царства двох основних іконографічних типів зображення розп'ятого Христа:

- 1) в Колобії, зі схиленою головою;
- 2) в Колобії, з прямо поставленою головою.

Поява тієї ж тенденції (Христос з прямо поставленою головою, але в Колобії) можна спостерігати і в групі маленьких хрестів і аналогічних тільників із зображенням Розп'яття налицевій стулці і Богоматері на зворотній, знайдених на пам'ятках Першого Болгарського царства. Виникнення даного типу хрестів відносять до кінця IX – початку X ст., вважаючи його одним із ранніх і найбільш розповсюджених власне болгарських хрестів [19, с. 67-89]

При дослідженні склепу в Аксіополісі в Румунії, який датується 587 р., при розкопках поселення гарнізону візантійських федератів в Садовско були знайдені золотий і бронзовий хрести. Один із них може бути пов'язаний з так званим домом Нестора, соціальне житло, в якому, можливо, жив священнослужитель і на території якого було знайдено скарб візантійських золотих монет епохи Юстиніана I і Юстиніана II. В цілому використання даних хрестів на поселенні може обмежуватися рубежем VI і VII ст.

В XX кварталі Херсонесу при розкопках 1982 р. була знайдена стулка енкалпіона з гравірованим зображенням святого і грецьким написом з іменами Георгія і Дмитра. Структура і форма даного хреста своєрідні і він дуже плоский, глибина створи становить тільки 1,5 см, край профільований, а на кінцях знаходяться невеликі каплеподібні виступи. Вертикальну перекладину хреста займає схематично виконане зображення стоячого святого. Збереженість пам'ятки не дає можливість точно визначити жести рук зображеного. На думку дослідників, в лівій руці він тримав книгу, а правою благословляв. Стилзація риз відмінна від сиро-палестинської, переважають м'які, округлі лінії. Незвичайним є співставлення двох імен, які відносяться до одного персонажу. В зібранні Державного Ермітажу, а також в Національному історичному музеї в Софії і в Народному музеї Белграда знаходяться подібні енкалпіони, в яких збереглися дві стулки – ермітажний надійшов із приватного зібрання А. Сирку-Болтенкової, софійський – із розкопок на території Болгарії, белгородський – із розкопок Равни, поселення, яке знаходиться поблизу Залізних воріт на Дунаї, випадкова знахідка однієї схожої створи мала місце в Вінече [14]. На стулках із кожного з перелічених предметів по сторонах стоячого святого вигравіровані грецькі написи. Збіг дрібних деталей зображення і варіантів розміщення написів на хрестах із Херсонеса, із зібрання А.Сирку-Болтенкової,

із знахідок в Болгарії і Сербії дає підстави вважати, що всі ці предмети були відлиті в одній формі і потім дороблені гравіровкою в тій самій майстерні. За стилістичними ознаками К.Митяєв відносив болгарський хрест до X – XI ст., так само датує хрести Народного Музею в Белграді і Г.Мірьянович-Вуовіч. Центр виробництва подібних енколпіїв-евлогій потрібно шукати там, де могли одночасно почитатися всі четверо названих святих і де, можливо, було таке їх попарне співставлення, яке має місце на всіх чотирьох хрестах. Св. Власій цілком поєднується з св. Миколаєм тільки в тому випадку, якщо вони обидва севастійські мученики. Тоді св. Власій – це єпископ міста Севастій (на белградському енколпіїві із Равни чітко розмічаються хрести на омофорі), а св. Миколай один із севастійських мучеників. Оскільки вони почиталися перед усім в малій Азії, можна припустити, що Георгій і Дмитро також відносяться до малоазійських святих. Культ загальноімперських святих Георгія (Ліддського) і Дмитрія (Солунського) часто зображуваних, міг вплинути на іконографію двох однойменних святих, тобто зі св. Георгієм „якщо навіть це був не святий” воїн поруч зображувався св. Дмитрій. Поруч з Георгієм Амастрідським зображувався св. Дмитрій із міста Скепсіс на Гелеспонті (Мала Азія). Зв'язок з культом Власія Сивастійського підтверджується тією обставиною, що в єдиному збереженому до нас рукописі Життя Георгія Амастрідського поруч з ним в тій же лютневій Мінеї поміщено і Життя Власія із Севастії. Наведені дані дозволяють припустити, що розглянута вище група хрестів могла виконувати роль Євлогії Георгія Амастрідського, які виготовлялися для паломників в столиці феми Пафлагонія. Зв'язки цього важливого в економічному і культурному відношенні центру зі всіма прилеглими до Чорного моря територіями засвідчено в „Похвальному слові Іакімфу Амастрідському ”, написаному Миколаєм Пафлагонським. Дане джерело в цілому пояснює наявність амастрідських євлогій як і в Північному Причорномор'ї, так і в Фракії і на Дунаї [17, с. 22-56].

Проводячи паралель між давньоруськими і давньоболгарськими хрестами, спостерігаємо, з одного боку, іконографічну близькість, а з другого – стадіальну спільність. Останнє відобразилось, по-перше, у формуванні самостійних іконографічних типів хористів вже на початковому етапі християнізації (в Першому Болгарському царстві в кінці XI-X ст., на Русі – в кінці X-XI ст.), по-друге, в паралельному існуванні на даному етапі двох іконографічних типів хреста як в Болгарії, так і на Русі.

На території Першого Болгарського царства переважно, як і на всьому Балкано-Дунайському регіоні, самостійні місцеві моделі хрестів створювалися головним чином шляхом переробки основного іконографічного типу візантійських нагрудних хрестів-релікваріїв, які були поширені в цих землях і добре відомі болгарським майстрам. Так, один із найрозповсюдженіших в балкано-дунайських землях типів хрестів, є, по суті, тільки підтипом „класичних” візантійських хрестів, і відрізняється від них відсутністю зображення Хресного дерева і додаванням двох погрудних зображень святих на верхньому і нижньому кінцях лицевої створки [19, с. 112-145].

Апогей розвитку предметів особистого благочестя на християнському Сході пов'язаний з двома історичними явищами IX-X ст. – прийняттям християнства слов'янськими народами і Візантійською реконкістою в Малій Азії і на Близькому Сході. Саме слов'янський світ і особливо Київська Русь виявилися основними користувачами візантійських предметів особистого благочестя. Дані предмети не так часто зустрічаються на похованнях і становлять характерну рису як міських, так і сільських середньовічних житлових комплексів, їх кількість перевищувала реальні потреби нової сім'ї. Одночасно в IX-X ст. нове культурне і духовне піднесення в східних провінціях Візантії, пов'язаних з новими джерелами сировини і новими ринками „Релігійних послуг”, сприяло появі хрестів-релікваріїв, відомих у науці під назвою енколпіонів [12].

Появу близькосхідних енколпіонів на території Київської Русі пов'язують із цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Такі енколпіони виготовлялися при православних монастирях у візантійських провінціях Сирії та Палестині. Звідти прочани, купці, представники військових та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі. Можливо, що частина хрестів дарувалася візантійським духовенством руським прихильникам християнства. На території Давньої Русі та в столичних містах їх виявлено не так вже й багато. Зокрема, із Києва відомо 6 екземплярів, Галича – 4, а загальна кількість знайдених на теренах південно-русських земель не перевищує двох десятків [16, с. 67].

Аналогічні за сюжетом та близькі за розмірами до хреста-енколпіона із Василева, знайденого на городищі в ур. Хом, енколпіони виявлені на багатьох давньоруських землях. Їхні знахідки зафіксовані на Київщині, Галичі, Білорусії та Новгороді, де вони датуються першою чвертю XII ст. [16, с. 68]. Про місце виготовлення таких енколпіонів немає даних, можливо, вони вироблялися давньоруськими майстрами, які наслідували візантійські зразки. Існування в той період школи Київської металопластики, яка знаходилася під сильним впливом східнохристиянської традиції, підтверджує вірогідність цього припущення [16, с. 69]

Спостереження за географією поширення енколпіонів дозволяє визначити основні райони їхнього розповсюдження: Київська, Галицько-Волинська земля, Херсонес і західні уділи Русі. Їхні знахідки зафіксовані також у Чехії, Угорщині, Болгарії, Румунії, Югославії та ін.

Енколпіони, виготовлені у високому рельєфі із зображенням Розп'яття та Богоматері Оранти, отримали надзвичайно широке поширення на давньоруських землях та за їх межами. Знахідки таких енколпіонів відомі з Києва, Галича, Крутилова, Мстиславля, Старої Рязані та з багатьох інших населених пунктів. Їхні знахідки зафіксовані також на території Болгарії, Румунії, Золотої Орди.

Час появи енколпіонів даного типу датують першою половиною XIII ст., а місце виготовлення вважається Київ, де неподалік Десятинної церкви були знайдені кам'яні формочки для їхнього виробництва [6].

При археологічних дослідженнях в Мікульчіцах (Велика Моравія) знайдено бронзові хрести з людськими масками, які датуються першою половиною IX ст. Про розповсюдження християнства в Мікульчіцах свідчать не тільки культові споруди, а знахідки хрестиків і наконечників із зображенням священиків і хрестів [22, с. 406-434].

Таким чином, в результаті місіонерської діяльності та етнокультурним зв'язкам із Візантійської імперії хрести-енколпіони проникають у Східну Європу, де набувають широкого розповсюдження та побутування.

Джерела та література: 1. Багрянородный Константин. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 53-65; 2. Беркут Л. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1927. – С. 116-131; 3. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 8; 4. Буданов М.А. К вопросу о влиянии еретических воззрений на христианство Древней Руси // Режим доступу: <http://apokrif.fullweb.ru>; 5. Васильевский Р.Т. Житие Стефана Сурожского // Труды. – Т. 3. – Петроград, 1915. – С. 95-96; 6. Головкин О. Входження Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII-XI ст.) // Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua>; 7. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 с.; 8. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 15-16; 9. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. – К., 1993. – С. 88-92; 10. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К., 1990. – 112 с.; 11. Мусин А.Е. Древняя Русь и античный мир: становление Церкви // Древнерусская культура в мировом контексте: археология и междисциплинарные исследования: материалы конференции. – М., 1999. – С. 48-63; 12. Мусин А.Е. Империя и федераты: археологические аспекты изучения христианизации // Режим доступу: <http://ancientrome.ru>; 13. Мусин А.Е. Меч и крест: новое религиозное сознание Древней Руси по данным археологии // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – Спб., 1999. – 256 с.; 14. Мусин А.Е. О распространении христианства в Древней Руси IX-XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников // Режим доступу: <http://ricolor.org/history/period/archeol.christ/>; 15. Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX-XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. – Спб., 2002. – 270 с.; 16. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.; 17. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М.: Наука, 1988. – 272 с. – С. 14; 18. Пушкина Т.А. Воск и свечи в древнерусских погребениях // Труды ГИМ. – Т. 93. – М., 1997. – С. 122-137; 19. Ричка В.М. ...И просветию крещеньем святым (Христианізація Київської Русі). – К.: Інститут історії України НАН, 2013. – 222 с.; 20. Федотов Г. Християнство Київської Русі // Людина і світ. – 2001. – № 8. – С. 2-10; 21. Янин В.А. Как и когда крестили новгородцев // Наука и религия. – 1983. – № 11. – С. 28-40; 22. Kzumphanzlova Z. Pocatky Kres'anstv'v Cechach ve svetle archeologickych pramenu // PA. – LXII. – 1971. – S. 406-456.